

ПЕДАГОГІЧНІ

питання

Мислення та його розвиток у дитини

У цій статті ми маємо з'ясувати, як розвивається мислення в дітей. Але для цього нам потрібно коротко спинитися на тому, що ж таке мислення та як воно розвивається в дитини.

Мислення називають вищою функцією в психіці людини. Це значить, що в розвитку психіки людини мислення виникає пізніше, ніж інші психічні функції, потребує для свого виникнення певного ступня розвитку інших психічних функцій (сприймання, пам'яті) та їх матеріальної основи (мозку), а також виконує в психічному житті людини ту роль, що її не можуть виконати інші психічні функції.

Своєрідність мислення полягає в тому, що за його допомогою ми розкриваємо зв'язки закономірності явищ, пізнаємо їх суть. Цього ми не можемо зробити за допомогою інших психічних функцій (напр., сприймання й пам'яті). Отже, мислення є вища форма пізнання людиною навколишнього світу. У зв'язку з цим треба в двох словах спинитися на тому, як цей процес пізнання відбувається.

Пізнання людини є відображення в її голові об'єктів, явищ навколишньої дійсності. Це пізнання починається з відчуттів і сприймань. Органи чуття безпосередньо зв'язують напцу психіку з об'єктивною дійсністю. Без даних з об'єктивної дійсності, одержаних через органи чуття, не може бути ніякого пізнання. Але на цьому пізнання не закінчується, а тільки розпочинається. Враження, одержані нами через органи чуття, не зникають безслідно, а, як ми вже знаємо, зберігаються в нашій пам'яті. За певних умов вони оживають, як наші уявлення,

і ми їх використовуємо, сприймаючи новий матеріал. Сприймання і уявлення дають нам знання про поодинокі об'єкти, їх властивості та їх зовнішні зв'язки. Від сприймань та уявлень пізнання переходить до перероблення їх даних, їх узагальнення, відшукання в них їхніх зв'язків.

Перевати мислення полягають в тому, що воно дає нам змогу схопити зміну явищ, їх зв'язки, їх закони. Цього не можна зробити шляхом простого їх сприймання та уявлення. «Уявлення — каже В. І. Ленін — не може схопити руху в цілому, напр., не схоплює руху з швидкістю в 3000.000 км. за секунду, а мислення схоплює й повинно схоплювати». Отже мислення теж відображає в голові людини об'єктивну дійсність, але саме те в її явищах, чого не може відобразити сприймання.

Перші початки мислення спостерігаються за деяких умов у вищих тварин, що найближче стоять за своїм розвитком до людини, напр., у мавп. На це в свій час звертав увагу Енгельс, зазначаючи, що за деяких обставин мавпи виявляють початкові форми мислення, процеси аналізу й синтезу (напр. у випадку розбивання камінтокою оріха і т. інш.). Новіші дослідження над мавпами, проведені закордоном і в нас, підтвердили цю думку, показавши, що мавпи (шімпанзе) здатні виконувати елементарні мислові операції (напр., дістати смачну річ, використавши для цього деякі знаряддя, наприклад, палицю, ящики, які треба покласти один на один, щоб дібратися до підвищеного вгорі банана, перемагати деякі перешкоди і т. інш.). Але це є тільки перші початки

На березі ріки Буг (Вінниця)

мислевих операцій. Справжній свій розвиток мислення знайшло тільки в людині на протязі її історичного розвитку. І основою його розвитку була спільна праця людей

Це сталося не зразу, а на протязі довгого часу.

«Коли люди виділилися з царства тварин, — каже Енгельс, — вони вступили в історію ще в напівтваринному стані: дикі, безмежні перед силами природи, не знайомі з своїми власними силами (вони були бідні, як тварини, і виробляли не на багато більше за них). І тільки завдяки праці люди створили своє матеріальне багатство, розвинули і свої психічні властивості.

Працюючи, виготовляючи знаряддя праці і використовуючи їх на здобування засобів, потрібних для задоволення потреб, люди в цьому процесі виділяли нові предмети і явища природи, знайомилися з їх властивостями, змінювали їх і,

тим самим, доходили пізнання їх причинних зв'язків. Повторна діяльність розвивала мозок і органи чуття людини, збагачувала досвід людини, розвиток її мислення приводив до розвитку самої практичної діяльності людей, даючи їм змогу урахувати властивості об'єктів природи, передбачати не тільки безпосередні, а й дальші наслідки своїх дій, планувати їх наперед у своїй голові. Завдяки цьому, діяльність людини поступово перетворювалася з тваринної, інстинктивної на людську, свідому діяльність

Отже, люди розвинули своє мислення на протязі історії—в процесі праці. Впливаючи на природу через працю, люди змінювали зовнішню природу і, тим самим, змінювали і свою власну природу, розвивали свій мозок, збагачували свій досвід, створюючи цим ґрунт для розвитку мислення. Люди досягли цих успіхів в розвитку свого мислення в процесі **спільної** праці. Ця спільна праця була

основою розвитку мови в людей, через яку люди встановлюють взаємні зв'язки між собою, передають один одному свої думки й інші.

Тому то розвиток мислення на протязі історії людей був тісно пов'язаний з розвитком мови. В мові закріплювалися наслідки попереднього розвитку пізнання людини (уявлення про ті чи інші явища, їх з'ясування і т. інш.), передавалися з покоління в покоління. Завдяки мові, мислення кожної людини розвивалося й тепер розвивається у зв'язку з мисленням інших людей, і це й дало людям змогу досягти тих ступнів розвитку мислення, які є на сьогодні, створити знання, науку тощо.

Мислення, як ми сказали, виникає на основі тих даних, що їх нам дають органи чуття. Але воно не зводиться до звичайних сприймань: враження, одержані через органи чуття й закріплені в нашій пам'яті, перероблюються, узагальнюються. Наслідком такого перероблення чуттєвого матеріалу утворюється **поняття**. Не треба розуміти цей процес так, ніби можна в своїй іслові довільно компанувати ті враження, які вона одержала. Зв'язки, які є в кожному понятті, якщо воно правильно утворене, існують об'єктивно, в самих явищах об'єктивної дійсності. Наші поняття їх мають правильно відобразити. Прикладом таких понять є безліч тих понять, якими ми оперуємо в щоденному житті, в навчальній роботі, уловлюючи їх у відповідних словах (напр., «учень», «дуб», «береза», «рослина», «стіл» і т. д.)

Кожне з цих слів стосується не до якогось поодинокого об'єкту, а до цілої їх групи, об'єднаної спільними ознаками. Отже, кожне слово, яке ми вживаємо, виражає певне узагальнення. А правдивість цього узагальнення, як і правдивість всього змісту поняття перевіряється на практиці, бо практика є, як каже матеріалістично-діалектична логіка, критерієм істини. І ми, справді, бачимо, що ті поняття, які дають нам фізика, математика, хемія та інші — відповідають дійсності, бо вони нам дають змогу глибше пізнати явища природи, опанувати їх, використати їх для нашої промисловості. Використовуючи ті поняття, що їх дають ці й інші науки в практичній нашій діяльності, ми перевіряємо їх правдивість.

Коли ж виникає мислення у дитини

та від яких умов залежить його розвиток у неї?

Новонароджена дитина не має ні мови, ні мислення. Потрібен певний ступінь дозрілості дитини (фізичної й психічної) для того, щоб вона могла виявляти перші початки мислення. Вони з'являються в дитини наприкінці першого або на початку другого року. На цей час уже певною мірою розвинеться мозок дитини, зокрема, кора півкуль головного мозку, що є матеріальною основою розвитку мислення, дитина набуває певного досвіду шляхом сприймання вражень від різних об'єктів навколишнього світу та закріплення їх у пам'яті.

Перші прояви мислення в дитини ще дуже елементарні. Дитина виявляє їх у своїх взаєминах з дорослими, у процесі засвоєння мови, своїх запитаннях до дорослих («а це що?», «чому?», «нащо?», і т. д.), а також у своїх грах. Розвиток мислення в дитини тісно пов'язаний з розвитком її мови, бо, засвоюючи мову від дорослих, дитина в цьому процесі засвоює зафіксований у ній (мові) досвід дорослих. Цей досвід допомагає дитині проробляти ті враження, що вона сама безпосередньо одержує від явищ об'єктивної дійсності, узагальнювати їх; отже досвід як бачимо, створює ґрунт для розвитку мислення дитини. Через мову дитина одержує пояснення на свої запитання, сама виявляє ту розумову допитливість, яка в неї виявляється. Тому то дані про розвиток мови у дітей завжди являють собою важливий матеріал і для характеристики особливостей мислення дітей даного віку. Дуже цікавий і цінний матеріал про особливості мови й мислення дітей раннього віку подає відомий наш дитячий письменник **К. Чуковський** у своїй книжці «От 2 до 5», яку радимо читачам обов'язково прочитати.

Мислення дитини з віком розвивається, тобто міняється не тільки кількісно, а й якісно. У маленької дитини мислення носить поверховий характер. Воно оперує конкретними образами, уявленнями і першими початками понять. Причиною цього є, насамперед, те, що обізнаність дитини з явищами навколишньої дійсності ще дуже обмежена й поверхова. Дитина не тільки ще мало знає явищ, а й те, що вона знає, вона знає не так, як знає доросла людина, а знає однобоко, поверхово, неповно. Тому й допитливість дітей цього віку носить неглибокий характер. Це виявляється, напр.,

в тих запитах дитини, які нам здаються такими найвими, а також у тому, що серйозніший матеріал для дітей цього віку є неприступний, важкий, незрозумілий.

Тому то, щоб підвести дитину до вищих форм її мислення, треба їй забезпечити, насамперед, той багатий фактичний ґрунт, на якому вона тільки й може зростати. Багаті й різноманітні враження, одержані різними органами чуття й закріплені в пам'яті, доконче потрібні для того, щоб у дітей утворювалися поняття, щоб зростав їх запас.

Ще не так давно деякі «ліваки» в нас намагалися поминути цей етап і привести дитину зразу до понять. Вони, напр., давали навіть дітям дошкільного віку цілий ряд складних понять з суспільствознавства, природознавства. Зрозуміло, що діти цих понять не засвоїли і не могли засвоїти, бо в них немає того конкретного фактичного матеріалу, на який спирається поняття в психіці тієї людини, що його дійсно розуміє. Діти засвоювали порожні словесні форми, не розуміючи їх

змісту. Такі хиби мали місце в нас і в школі, а надто у викладанні історії та географії, що на них вказала постановою ЦК ВКП(б) та уряду.

Організуючи й проводячи нашу навчально-виховну роботу в школі й поза нею, ми повинні враховувати вікові особливості мислення дітей. Треба знати, що мислення дітей молодшого шкільного віку ще теж оперує переважно образним, конкретним матеріалом. Дітям цього віку приступний конкретний, яскравий матеріал, переважно описового характеру з деякими з'ясуваннями зв'язків явищ (напр., від чого буває день і ніч, зима й літо і т. інш.). Їх цікавлять і приступні для їх мислення описи явищ природи, конкретних історичних подій, нескладного характеру досліди, спроби, експерименти. Абстрактний матеріал ще мало приступний дітям, за винятком деяких галузей знання (як напр. арифметика).

У дітей старшого шкільного віку розвиваються абстрактні форми мислення, причиною чого є не тільки дальше визрівання дитини, а й та систематична нав-

При санаторії піонерів та жовтенят ім. П. П. ПОСТИШЕВА добре працює гурток юних натуралістів
НА ФОТО: Керівник гуртка юних натуралістів—біолог Фігельзон працює з гуртком

чальна робота, яку кожна дитина до вступу в цей вік пророблює за перші чотири роки навчання. Розвиток цих форм мислення виявляється найяскравіше в засвоєнні шкільного матеріалу (алгебри, геометрії, фізики, хемії і т. інш.).

Сутньою умовою розвитку мислення в дітей є систематичне збагачення їх пам'яті знаннями основ наук, тверде засвоєння найрізноманітніших фактичних даних, що стосуються до різних галузей об'єктивної дійсності. Воно (систематичне збагачення) створює той ґрунт, на якому дійсно можуть зростати змістовні форми мислення. Систематичні, міцно засвоєні фактичні знання коначе потрібні для розвитку процесів узагальнення в дітей, розуміння ними сутніх зв'язків між явищами та утворення абстрактних понять. Без цього фактичного матеріалу дійсне мислення перетворюється на порожнє розуміння, прикриття фразами незнання суті справи. З такими негативними явищами треба рішуче боротися в класі, в загалі та за всіх інших обставин шкільної роботи, бо крім шкоди для розвитку мислення вони загалом псуєть тих дітей, у яких вони спостерігаються.

Систематична навчальна робота учнів з кожного шкільного предмета відіграє дуже важливе значення в розвитку їх мислення, бо, засвоюючи зміни кожного предмету, учні засвоюють і його логіку. Проте, помилково було б уявити собі цей процес, як пасивний. Засвоєння кожного предмета вимагає від учня напруженої розумової роботи. Воно ставить учня перед цілим рядом щораз нових питань, завдань, труднощів тощо. Подолання цих труднощів є важлива умова розвитку мислення. Справді, щоб навчитися думати, треба приводити в дію своє мислення. Не можна навчитися думати, механічно засвоюючи той чи інший готуваний матеріал.

Тому то завдання педагога полягає не в тому, щоб позбавляти учня цих труднощів і розумових зусиль, потрібних для їх подолання, а правильно підводити до їх подолання, створювати належний для цього ґрунт, вміло допомагати. Наявність таких приступних для дітей кожного віку труднощів є важливий засіб викликання їх інтересу, пробудження їх розумової допитливості. Коли в матеріалі, який дається дітям, нічого нового немає, коли він не висуває ніяких питань, завдань, то він перестає їх цікавити, стає

для них скучний. Навпаки, матеріал, що висуває питання, які діти можуть після певних зусиль розв'язувати, будить їх інтерес, викликає радість успіху, розвиває їх допитливість, а ця допитливість є важлива внутрішня передумова розвитку мислення дітей. Разом з тим, треба мати на увазі, що тільки ті завдання, труднощі, що їх діти можуть після певних зусиль подолати, стають засобами для розвитку їх мислення. Надто важкі завдання, з якими діти не можуть самі справитися, теж перестають їх цікавити.

Позакласна робота з дітьми, зокрема робота в піонерзагоні, також дає багато нагод для розвитку мислення дітей: читання науково-популярної літератури, стеження за останніми новинами науки й техніки, спільне технічне конструювання, моделювання, різні гри, що вимагають певного розумового напруження, кмітливості (гольоволонки, ребуси, шаради, шахи і т. інш.), різноманітні завдання під час екскурсій, різні фізичні, хемічні спроби, експерименти і т. інш. Ці можливості треба використати, надавши їм цікавої, відповідної розвитку дітей кожного віку, форми.

Дуже важливим моментом у розвитку мислення дітей є систематичне збагачення запасу їх слів, уточнення їх значення, стеження за чіткістю і ясністю їх впливання. Кожен, хто працює з дітьми, повинен пам'ятати, що, засвоюючи нові слова, діти засвоюють через них певні уявлення, поняття, і плутанина в словах веде до нечіткості тих думок, які ними передаються. Тому, подаючи дітям нові терміни, треба дбати за чітке визначення їхнього змісту, щоб зробити їх зрозумілими для дітей, підперти їх багатьма фактичними даними. Треба домалатися того, щоб учні свої власні думки виявляли в словах чітко, ясно й просто, привчалися поступово стежити за формою свого висловлення, щоб вони вміли ставити питання, зважувати факти, потрібні для їх розв'язання, критично аналізувати свої здогади, уникати поспішних і необґрунтованих висновків. А важливою умовою виконання цього завдання є особистий приклад самого вчителя та зокрема, їх поглиблена робота над змістом того матеріалу, що його їм доводиться подавати дітям, над культурою своєї думки та її вислову, ясність і чіткість викладу, правильна побудова мови.